

ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ
У СЕРЕДИНІ ХХ ст.

У статті йдеться про розвиток науки про праслов'янську мову в середині ХХ ст., розглядаються досягнення слов'янського порівняльно-історичного мовознавства та дослідження у галузі історичного словотвору слов'янських мов; аналізуються найвагоміші праці видатних учених.

Ключові слова: праслов'янська мова, порівняльно-історичне мовознавство, слов'янські мови, історичний словотвір слов'янських мов.

В статті говориться о розвитку науки о праславянском языке в середине ХХ в., рассматриваются достижения славянского сравнительно-исторического языкознания и исследования в области исторического словообразования славянских языков; анализируются важнейшие труды выдающихся учёных.

Ключевые слова: праславянский язык, сравнительно-историческое языкознание, славянские языки, историческое словообразование славянских языков.

The article is about the learning of Proto-Slavonic language in the middle of the XX century, the achievements of Slavic comparative-historical linguistics and research in the field of word-formation history of the Slavic languages.

Key words: Proto-Slavonic, comparative linguistics, Slavonic languages, historical word-building of Slavonic languages.

Становлення науки про праслов'янську мову й перші вагомі досягнення в цій галузі відбувалися в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Особливо інтенсивно розвивалася наука про праслов'янську мову у 20–30 рр. минулого століття. Це було викликано розширенням досліджень у галузі історії мов, розвитком компаративістики. Завершився цей етап появою перших узагальнень у галузі фонетики, лексики й морфології, створенням перших граматики праслов'янської мови. Докладніше про це читайте у нашій публікації [1: 215–216].

На другому етапі розвитку науки про праслов'янську мову настає її розквіт, відбувається ряд відкриттів серйозного загальнолінгвістичного значення завдяки зміцненню і розширенню старих та створенню нових наукових славістичних центрів, появі наукових славістичних видань у багатьох країнах. З 1929 року почали відбуватися міжнародні з'їзди славістів, де не лише обговорювалися наукові доповіді, але й приймалися рішення щодо розв'язання важливих наукових проблем, що потребували зусиль учених різних країн. До таких проектів належить створення загальної славістичної бібліографії, загальнослов'янського лінгвістичного атласу та ін. На цьому етапі було чітко розроблено перспективи наукових досліджень з відносно єдиною методологією.

У цей період внесок у розвиток праслов'янської тематики зробили А. Беліч [2: 346], Л.А. Булаховський [2: 348], П.О. Бузук [3: 58], А. Вайан [2: 445–446], М.М. Дурново [2: 352–353], О. Гуер [2: 395], Н. Ван-Вейк [2: 449–450], Т. Лер-Сплавінський [2: 407–411],

© Марченко Т.Я., 2011

А. Лескін [2: 411], Р. Нахтигал [2: 422], М.С. Трубецкой [2: 370–371], Р. Якобсон [2: 396] та багато інших. Велике значення для розроблення питань слов'янського мовознавства мали праці скандинавських славістів: К. Станга [2: 438–439], Р. Екблома [2: 386–387], К. Кнутссона [2: 401], І. Торб'єрнсона [2: 443]; Г. Гуннарссона [2: 392].

Слов'янське мовознавство, вивчення чеської, польської, болгарської та інших мов – це улюблена ділянка наукової творчості академіка Л.А. Булаховського. Наукова спадщина його багата і різноманітна [3: 6–61], ми ж зупинимось на тих напрямках і працях, які безпосередньо торкаються розвитку науки про праслов'янську мову. Леонід Арсенійович був найвизначнішим фахівцем у галузі слов'янської акцентології, він реконструював спільнослов'янську акцентологічну систему і вивчив її відбиття й розвиток в окремих слов'янських мовах. У своїх розвідках він часто віднаходив зв'язки цієї складової з іншими складовими мовних систем: „Сравнительно-исторические комментарии к восточнославянскому ударению. Суффиксальные образования имен существительных с окончаниями склонений мужского и среднего родов” (1955). Поряд з акцентологією, центральною проблемою слов'янського мовознавства, якій дослідник присвячував велику увагу, була проблема вивчення перерозподілів і зрушень всередині системи різноманітних складників структури слов'янських мов, що розвиваються внаслідок граматичної аналогії. Академік Л.А. Булаховський здійснив численні дослідження з граматичної аналогії на ґрунті слов'янських мов, заглиблюючись при цьому до найдавніших етапів історії мови, що дало особливо багато прикладів дії аналогії в різних сферах мовної структури, і довів, що зміни за аналогією є одним з головних чинників мовного розвитку. Важливими для етимологів є погляди вченого на етимологічні дослідження. Учений був добрим знавцем слов'янської етимології й етимологічним питанням присвятив увагу в багатьох своїх працях історичного характеру. Він підкреслював, що етимолог майже завжди має справу з імовірними формами, тому обов'язковим є ретельне опрацювання усіх можливих пояснень будь-якого слова. Особливо уважним дослідник має бути до непевних формантів, особливо, коли йдеться про тлумачення слів зі складною, затемненою структурою [4: 60–63].

Видатний український та білоруський мовознавець Петро Опанасович Бузук досліджував питання діалектології та лінгвістичної географії, порівняльної граматики слов'янських мов, етимології, вивчав пам'ятки слов'янської писемності.

Особливо виразно проявилися здібності П.О. Бузука як ученого-дослідника в галузі праслов'янської тематики. Він опрацював питання історії праслов'янської мови, формування її діалектів і взаємовідносин між ними, питання праслов'янської єдності й особливостей формування окремих праслов'янських груп. П. А. Бузук виклав свої погляди на історію праслов'янської мови в праці „Спроба гісторичної епохи славянської фанетики” (1928). Ґрунтуючись на даних відносної хронології найважливіших фонетичних процесів, учений розробив загальну концепцію розвитку праслов'янської мови. Він розподілив мовні явища праслов'янської мови, виокремивши групи з відносною хронологією та абсолютною хронологією і врахував при цьому дані лінгвістичної географії. На підставі такого розподілу учений склав свою оригінальну періодизацію праслов'янської мови і виділив епоху переважання загальноіндоевропейських ізоглос, епоху балтослов'янських ізоглос, епоху власне праслов'янських ізоглос. Було висунуто припущення, що правова на всіх етапах свого існування мала діалектне членування й завжди стано-

вила собою певну сукупність ізоглос [5: 472]. Це була перша в історії індоєвропейстики спроба висвітлення історії прамови та її діалектології.

Згідно з позиціями класичної компаративістики, реконструйована мова відновлюється, виходячи з моделі родовідного дерева, як єдина, діалектно не членована. Наукові розробки П.О. Бузука сприяли тому, що в компаративістиці виробилося розуміння діалектного членування кожної мови, у тому числі й прамови. П.О. Бузук неодноразово підкреслював, що після розпаду праслов'янської мови її діалекти вступали в складні взаємовідносини, у результаті чого їх звукова система, граматики, лексика й семантика набули значних своєрідних ознак. Звертаючи увагу на те, що в українській та білоруській мовах існують явища, які беруть початок у далекому минулому й оминають „загально-руську” (давньоруську) епоху, П.О. Бузук припускав можливість певних мовних змін, що відбулися на початку праслов'янської епохи й були властиві лише давнім українській та білоруській мовам. А це означає, що історію цих мов треба рахувати майже з того періоду, з якого починається й праслов'янська мова [6: 57].

Академік Олександр Белич, президент Сербської академії наук, учень П.Ф. Фортунатова, був одним з найвизначніших славістів першої половини ХХ століття, фахівцем у галузі порівняльної граматики слов'янських мов, керівником „Белградської лінгвістичної школи”, автором праць з діалектології сербської мови, серед яких особливо цінна праця «Диалектологическая карта сербского языка», що побачила світ в Петербурзі в 1906 г. У своїх працях сербський дослідник на великому матеріалі слов'янських мов зробив цікаві й цінні спостереження, розробляв проблеми походження праслов'янської дієслівної системи, історії категорії двоїни в слов'янських мовах („О двоїни у словенским језицима” („Про двоїну у слов'янських мовах”) (1932)), створив цілий ряд фундаментальних праць із загальнослов'янських питань: історичної граматики, діалектології: „Галички дијалекат” („Галицький діалект”) (1935), акцентології „Акцентатске студије” („Акцентологічні студії”), історії мови. А. Белич у статті „О прасловенском језику” („Про праслов'янську мову”) (1922) висловив думку про необхідність і можливість створення історії та діалектології праслов'янської мови. Розвиткові слов'янського мовознавства сприяли праці професора М.М. Дурново: „Очерк истории русского языка” (1924), „Введение в историю русского языка” (1927), „Мысли о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов” (1929) та ін. Цінними є славістичні праці професора Л.П. Якубинського „Die Vertretung des urslavischen *ě* im čakavischen” („Рефлексація праслов'янського *ě* в чакавському говорі”) (1925). У праці „История древнерусского языка” (1953) порушуються важливі питання праслов'янської мови, взаємовідношення між слов'янськими та неслов'янськими мовами.

Помітний слід в історії слов'янського мовознавства лишив чеський дослідник Олдрідж Гуер, відомий як автор знаменитої розвідки „Slovanská deklinace jmenná” („Слов'янське іменне відмінювання”) (1910). У науці існувало й існує багато різноманітних поглядів стосовно походження того чи іншого відмінкового закінчення в праслов'янській мові. О. Гуер критично опрацював усі висунуті тлумачення і запропонував найбільш переконливе розв'язання неясних питань. Проаналізувавши великий матеріал, дослідник зміг дати досить ясний і обґрунтований виклад спільнослов'янського іменного відмінювання. О. Гуер працював також над історією чеської мови, написав ряд праць, серед яких „Úvod do dějin jazyka českého” („Вступ до історії чеської мови) (1924

1-ше вид., 1946 2-ге вид.). По суті, це коротка грамати́ка праслов'янської мови, дуже чітко й зручно викладена [4: 97–98].

Дуже цінні праці з слов'янського мовознавства написав видатний голландський лінгвіст, професор Н. Ван-Вейк, якого цікавили найрізноманітніші питання славістики. Відомий він перш за все своїми ґрунтовними розвідками з слов'янської акцентології [4: 115–116]. Погляди на загальний розвиток слов'янських мов вчений виклав у значній кількості наукових праць. Помітне місце в науковій спадщині Н. Ван-Вейка посідають праці, присвячені питанням класифікації слов'янських мов: „*Remarques sur le groupement des langues slaves*” („Зауваження до групування слов'янських мов”) (1924); спорідненості між слов'янськими мовами: „*Kilka uwag o stosunkach pokrewieństwa między językami zachodnio-słowiańskimi*” „Кілька зауважень про спорідненість між західнослов'янськими мовами”) (1927); „*O stosunkach pokrewieństwa między językami południowo-słowiańskimi*” (Про спорідненість між південнослов'янськими мовами”) (1927), „*O stosunkach pokrewieństwa językowego*” („Про мовну спорідненість”) (1927); історичним етапам існування праслов'янської мови „*O dwóch okresach w rozwoju języka prasłowiańskiego i o ich znaczeniu dla językoznawstwa ogólnego*” („Про два періоди в розвитку праслов'янської мови та про їхнє значення для загального мовознавства”) (1927); розвиткові окремих слов'янських груп та мов: „*Les langues slaves: de l'unité à la pluralité*” („Слов'янські мови від єдності до множинності”) (1937); „*L'origine de la langue polonaise commune*” („Походження спільнопольської мови”) (1937). Вчений багато працював у галузі слов'янської діалектології, особливо цікавився питанням перехідних і мішаних діалектів, здебільшого західнослов'янських і почасти південнослов'янських, що, зрозуміло, безпосередньо пов'язується з питаннями виокремлення груп слов'янських мов, висвітлює певні етапи становлення окремих мов. Н. Ван-Вейк дослідив велику кількість старослов'янських пам'яток і багато праць присвятив питанням фонетики та морфології старослов'янської мови. Найбільше значення має праця „*Geschichte der altslawischen Sprache*” („Історія старослов'янської мови”) (1931). Не залишилися поза увагою ученого і проблеми фонетики та морфології праслов'янської мови: „*Zur Aussprache des urslavischen Ź*” („До вимови праслов'янського *Ź*”) (1923–1924). У колі всебічних інтересів ученого була й історія окремих морфологічних одиниць у складі слов'янських мов, зокрема, словотвірних формантів: „*Zur Entwicklung der partizipialen Nomiativendung -onts in der slavischen Sprachen*” („До питання про розвиток дієприкметникового закінчення *-onts* у називному відмінку в слов'янських мовах”) (1925); „*Die savischen Partizipia auf -to und die Aorist formen auf -tъ*” („Слов'янські дієприкметники на *-to* та аористні форми на *-tъ*”) (1926).

На початку другого етапу розвитку науки про праслов'янську мову проблеми відносної хронології посідають центральне місце. Хоча вони спочатку безпосередньо зачіпають переважно фонетичний рівень мови, проте у зв'язку з тим, що фонетичний та морфологічний рівні, особливо в історичні періоди розвитку та становлення мов тісно пов'язані, усі ці проблеми знайшли своє відображення в структурі словотвірних морфем та вплинули на їхній склад. У центрі уваги класичного порівняльно-історичного мовознавства була зовнішня реконструкція „архетипів” і гіпотетично відновлювана історія окремих мовних форм від правовного архетипу до відомих засвідчених форм окремих споріднених мов. Прамова при цьому набувала площинного, бездіалектного характеру.

Для подолання цієї проблеми компаративістики, на яку у свій час звернув увагу ще П.Ф. Фортунатов, необхідно було з'ясувати хронологічну ієрархію явищ. При цьому для історії прамови більш важливою є не хронологічна послідовність сама по собі, а відносна послідовність: важливо те, яке явище було раніше чи пізніше іншого, так чи інакше пов'язане з ним.

У 20-ті роки минулого століття дослідники багато уваги приділяли проблемам відносної хронології. Долучився до дискусії про відносну хронологію другої та третьої палаталізації М.С. Трубецкой, вивчаючи різноманітні явища праслов'янської мови у статті „Essai sur la chronologie de certains faits phonétiques du slave commun” („Есе про хронологію деяких загальнослов'янських фонетичних фактів” (1922). Учений працював над дисертацією „Опыт праистории славянских языков” (рукопис праці втрачено), де пропонував критично переглянути всі звукові закони спільнослов'янської прамови, визначити відносну хронологію зміни звуків з часів виокремлення слов'ян із індоєвропейської мовної єдності до появи найдавніших пам'яток окремих слов'янських мов, відтворивши таким чином повну картину звукової еволюції. Ці ідеї було викладено в спецкурсі „Праславянский язык” (1935) [5: 471]. Встановлення відносної хронологізації основних фонетичних процесів праслов'янської мови зумовило висунення проблеми періодизації праслов'янської мови, і М.С. Трубецкой запропонував свою періодизацію. Проблема відносної хронології постала і в галузі морфології. Сприяли її розв'язанню дослідження граматичної аналогії і її впливу на еволюцію морфологічної структури. На думку Р. Якобсона, еволюція морфологічної структури є наслідком вторгнення граматичної аналогії у фонетичну систему мови [5: 476].

На початкових етапах розвитку порівняльно-історичного мовознавства головну увагу дослідники приділяли фонологічним явищам. До сьогодні фонологія, включаючи морфологію, є тим компонентом загальнослов'янської мовної структури, який досліджений найбільш повно. Аналіз словотвірних процесів, структура і функціонування словотвірних морфем характеризувалися у зв'язку з їх впливом на формування основи слова. Особливого значення при вивченні словотвірних морфем праслов'янської мови набуває принцип аналогії, який тісно пов'язаний з постулатом непорушності фонетичних законів. Учень Бодуена де Куртене К.Ю. Аппель запропонував оригінальну класифікацію граматичної аналогії, де фігурують суфіксальні морфемі, виділивши аналогію формальну, яка включає флексії та суфікси і аналогію радикальну [5: 475]. Пізніше В.О. Богородицький висунув положення про закономірності процесів аналогії та запропонував розрізняти „фонетичну” і „морфологічну” основи дії аналогії та вказав на тісний зв'язок між ними: якщо фонетичні закони викликають зовнішню різноманітність морфем, то фактор аналогії, навпаки, викликає їх повторне уподібнення [5: 475].

Звертаючись до теми дослідження загальнослов'янського словотвору, слід підкреслити, що неможливо провести чітку межу між словотвором і лексикологією, включно з етимологією та лексичною семантикою, оскільки і етимологія, і лексична семантика тісно пов'язані з різноманітними словотвірними процесами. Тому в багатьох працях, присвячених загальнослов'янській лексикології, розглядалися й питання, що стосувалися словотвору.

Одним із найважливіших досягнень цього періоду було усвідомлення необхідності послідовного поєднання типологічних та порівняльно-історичних досліджень, що забез-

печило б все більше проникнення в глиб віків. Із залученням даних типології, фактів і матеріалів неспоріднених мов суто генетичний підхід при реконструкції прамови поступився генетико-типологічному. Перед дослідниками праслов'янської мови постали нові завдання, порівняно з попереднім періодом, коли увагу було зосереджено на виявленні і описові інвентаря мовних одиниць різних рівнів. Тепер виникла необхідність вивчення динамічних, еволюційних процесів у межах праслов'янської мови. Праслов'янська мова почала розглядатися не як склад реконструйованих архетипів, що має статичний, площинний характер, але як жива, історично змінна система, а „площинний характер” реконструйованої мови набув ознак динамічності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Марченко Т.Я. Становлення та початковий етап розвитку науки про праслов'янську мову / Т.Я. Марченко // Мова і культура: Наук. вид. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2011. – Вип. 14. – Том IV(150). – С. 211–215.
2. Бирнбаум Х. Праславянский язык : Достижения и проблемы в его реконструкции : Пер. с англ. / Вступ. ст. В.А. Дыбо; Общ. ред. В.А. Дыбо и В.К. Журавлева / Х. Бирнбаум. – М.: Прогресс, 1985. – 512 с.
3. Українська мова. Енциклопедія. Видання третє, зі змінами і доповненнями. – К.: „Наукова думка”. – 856 с.
4. Кравчук Р.В. З історії слов'янського мовознавства / Рейнгольд Володимирович Кравчук. – К.: Радянська школа, 1961. – 140 с.
5. Журавлев В.К. Наука о праславянском языке : эволюция идей, понятий и методов / Бирнбаум Х. Праславянский язык : Достижения и проблемы в его реконструкции : Пер. с англ. / Вступ. ст. В.А. Дыбо; Общ. ред. В.А. Дыбо и В.К. Журавлева. – М.: Прогресс, 1985. – 512 с.
6. Рамановіч Я., Юрєвіч А. П. А. Бузук / Я. Рамановіч, А. Юрєвіч. – Мінск: Выдавецтва „Навука і тэхніка”, 1969. – 104 с.